

בענין ביאור פיוט של הקליר לר"ה: "יען אשר נוקש בעשר"

בפיוטו של הקליר לר"ה "אומץ אדירי כל חפץ" (מוסף ליום א' דראש השנה, לאחר ברכת מחיה המתים), נאמר: "יען אשר נוקש בעשר, נחרתו בו מיתות עשר".

במאמרנו דלהלן באנו לבאר: (1) שבספר "דעת זקנים" לבעלי התוספות, שנדפס לראשונה בליוורנו תקמ"ג, שאב גם מספר פענח רזא שנדפס לראשונה פראג שס"ז, אע"פ שבהקדמתו כתב שמדפיס מכתב יד שמצא בקובץ ישן נושן, ואינו מזכיר שלקט גם מספרים שונים שנדפסו ומספר פענח רזא בפרט - (2) דהביאור על תיבת "בעשר", המובא בספר "דעת זקנים", בשם בעלי התוספות, אינו מבעלי התוספות, אלא הוא ביאור של: רבי יצחק ברבי שמשון כ"ץ חתן המהר"ל מפראג, שנשתרשב בטעות בסיום לפירושם של בעלי התוספות על חטאם של משה ואהרן במי מריבה - (3) שדרוש מחקר ביקורתי על הספר "דעת זקנים מבעלי התוספות", להבחנות מקורותיו, ואיזה מהפירושים שהביא בשם בעלי התוספות הם באמת מבעלי התוספות - (4) האיך אירע: שנשתרשב ביאורו של רבי יצחק כ"ץ, לתוך פירושם של בעלי התוספות - (5) העוול שגרמו המדפיסים, אשר בעת שההדירו ספרים מדפוסים שקדמו להם, השמיטו את שערי הדפוסים הראשונים - (6) גודל הנחיצות לעיין בדפוסים ראשונים - (7) הצורך בבדיקת מקורותיו של הספרים שהוציא לאור ר' יצחק שמשון לנגה: "פירושי רבי חיים פלטיאל על התורה", ו"פרושי רבי יהודה החסיד על התורה" - (8) מהו הביאור היותר קרוב לדרכו של הפייטן, הנמשך היטב לחרוזי הפיוט שלפניו. וזה החלי בעה"ת.

א.

כוונת הפייטן, בהפיוט המתחיל: "אומץ אדירי כל חפץ", להזכיר את הצדיקים שהתאמצו בכל כוחם לקיים רצון ה': מאדם הראשון ועד יאשיהו, שכל אחד ואחד לא יצא זכאי בדין, ומזה ילמדו כל בני אדם ק"ו על עצמם לחזור בתשובה שלימה (המחזור המפורש).

כשמגיע הפייטן למשה רבינו, מתחיל: "ירד שהוריד אמרים" (משה רבינו, שנקרא: 'ירד', שהוריד את התורה לבני ישראל) - "והדריך בכור שור מחמורים" (ששחרר את בני ישראל, שנקראו: 'בכור שור' - ממצרים, שנקראו: 'חמורים') - "ונענש בשמעו נא המורים" (עם כל זה נענש משה רבינו, באמרו אל בני ישראל: 'שמעו נא המורים') - "יען אשר נוקש בעשר" (בשביל שמשה רבינו נכשל 'בעשר') - "נחרתו בו מיתות עשר" (נענש במדה כנגד מדה, שנכתבו עליו עשר פעמים בתורה מיתה בתורה) - "וכגע גבול ככל באסר" (וכשהגיע לגבול ארץ ישראל נאסרה עליו הכניסה אליה, כאילו נכבל בכבלים).

כוונת הפייטן בהמילים: "יען אשר נוקש בעשר", צריכין ביאור, באיזה עשר נכשל משה רבינו?

ב.

בספר "דעת זקנים מבעלי התוספות" (המובא מדפוס ראשון: ליורנו תקמ"ג) פרשת חקת (כ', ח') סוף ד"ה קח את המטה והקהל, מבאר בביאור חדש מה היה חטאם של משה ואהרן, וסבת עונשם: "ולפי הפשט: הענש, ממה שאמר (במדבר כ', י') 'המן הסלע הזה נוציא לכם מים. מ.פ.): "נוציא" - והיה להם לומר: - "נוציא", דמשמע יוציא הקב"ה, וכן ייסד הפייטן: "נוקש בעשר" - והיינו היו"ד ד'נוציא' עשר" (כלומר: דמה שכותב הפייטן "נוקש בעשר" הכוונה: להסכום של האות יו"ד, שהיא "עשר", שלא השתמש בה משה רבינו, כשאמר לבני ישראל: "נוציא", היה לו לומר "יוציא", ובשביל כך נענש, שנכתב מיתתו יו"ד פעמים בתורה) ¹.

בספר "פענח רזא" ², פרשת חקת, מובא זה הפשט, בשם רבי יהודה

1. עיקר הפירוש מובא ג"כ ברמב"ן, רבינו בחיי, ובטור על התורה (במדבר כ') בשם רבינו חננאל, בלא הסיום לפרש זה הפיוט.

2. המובא הוא מדפוס ראשון של הפענח רזא פראג שס"ז.

מחברו רבי יצחק ברבי יהודה הלוי, חי במחצית השניה של המאה השלש עשרה (ר' שלמה אשכנזי, בדורות בישראל עמוד 178, ועיין יהושפט נבו: "הפירוש 'פענח רזא' לחמישה חומשי תורה" סיני כרך צח' תשמ"ו, עמוד קעז' ושם בהערה 1), והיה מבעלי התוספות שנק' (ר' אבא זינס, באור המזרח גליון ק' עמוד 210).

אודות הספר ומחברו: עיין אור המזרח גליון פה"פו' עמוד 124 ואילך גליון פז"פח' עמוד 71 ואילך גליון ק'קא' עמוד 210 ואילך, ובמקום חבורו עיין סיני הנ"ל ובהערה 2 שם. הספר פענח רזא שימש כמקור לכמה ליקוטים של תורת בעלי התוספות, וגם הדעת זקנים משתמש בו, ומשמע שכאן מז' המקומות שהספר פענח רזא משמש כמקור לביאורו של

החסיד: "וי"מ שהכעס היה על שאמרם 'נוציא' לכם מים, כמדברים בעד עצמם, ותלו הגדולה בעצמם וכמו כי משחיתים אנחנו. רי"ח", ואחר כן כתב בספר פענח רזא בחצאי עיגולין: "וכן פירשתי אני כוונת הפייטן בפיוט ראש השנה באמרו על משה: 'יען נוקש בעשר, נחרתו בו מיתות עשר', וכו', שרצה לומר: בשביל שנכשל ביו"ד, כי אמר: 'נוציא' בנו"ן, המדברים בעדם, והיה לו לומר: 'יוציא' ביו"ד, לכינוי כלפי הש"י, לכן: במדה כנגד מדה, נכתבה עליו מיתה יו"ד פעמים בתורה"³.

וכן מפרשין זה הפיוט: ב"פרושי התורה לר' חיים פלטיאל"⁴ (פרשת חקת כ"ב): "וזהו שיסד הפייט: יען נוקש בעשר, דזהו ה"י מ'יוציא', דהיה לו לומר 'יוציא'".

וכן ב"פרושי התורה לרבי יהודה החסיד"⁵: ד"ה-נוציא, "היה לו לומר יוציא לכם מים, וזה שיסד הפייט 'יען אשר נוקש בעשר' "⁶.

ג.

הדעת זקנים, כמו שיבואר להלן.

אע"פ שבשער הספר דעת זקנים דפוס הראשון ליוורנו תקמ"ג וגם במבוא שם אין המלקט מזכיר שהשתמש בספר פענח רזא, ומזכיר רק שמצא כתב יד של תורת בעלי התוספות, אבל מעניין שלא נזכר זה הכתב יד שמזכיר המחבר שהשתמש בו והדפיסו בהשם של דעת זקנים משום מחבר אחר שלקט תורת בעלי התוספות, ומסתבר מאד שהשתמש בספרים אחרים וגם בהפענח רזא, ועיין להלן.

3. הפענח רזא מפרש זה הפייט, בשינוי לשון משאר הספרים שמביאין ביאור זה (דעת זקנים הנ"ל, פירושי רבי חיים פלטיאל על התורה, ופירושי רבי יהודה החסיד על התורה, להלן), הוא כותב: "וכן פירשתי אני כוונת הפייטן", במקום (הספרים הנ"ל): "וכן ייסד הפייט" או "וזה שיסד הפייט".

4. "פרושי התורה לר' חיים פלטיאל" – "תלמיד חבר של מהר"ם מרוטנבורג יוצא לאור בפעם הראשונה על פי כתבי יד בריטיש מוזיאום, מינכן, המבורג ואוכספורד עם מראה מקומות והערות – על ידי יצחק שמשון לנגה – ירושלים תשמ"א.

5. "פרושי התורה לר' יהודה החסיד": "יוצא לאור בפעם הראשונה על פי כתבי יד קמברידז' ומוסקבה ועל פי כתבי יד נוספים וספרים שנדפסו – עם מראה מקומות והערות, על ידי יצחק שמשון לנגה – ירושלים תשל"ה".

6. ועיי"ש בהערה 18 "בסתם בכ"י קמברידז' 1, 669 ובדעת זקנים". הפענח רזא מביא זה הפשט בשם רבי יהודה החסיד והדעת זקנים מביאו בלא שם אומרו.

והנה לחלק השני של זה הפיוט "נחרתו עליו מיתת עשר" יש מקור בחז"ל⁷, אבל לחלק הראשון של זה הפיוט "יען אשר נוקש בעשר" ליכא מקור מחז"ל, כנודע מיוסדים הפיוטים על דברי חז"ל⁸, וצ"ע.

בפרושי התורה לרבי חיים פלטיאל הנ"ל מפרש גם פירוש אחר לזה הפיוט, ד"עשר" קאי על עשר עבירות של משה, ועל זה כותב, דזה הפירוש אינו מדוקדק, עיי"ש⁹ ועיין להלן דזה הפירוש גם כותב בעל מחזור כל בו, מביאו רבי וואלף היידנהיים¹⁰.

אולם בבית תלמוד¹¹ לאחר שהביא דברי ר' וואלף היידנהיים, מבאר פיוט זה בביאור פשוט בדרך הפייטן המיוסד על דברי חז"ל במקומן, גם ההמשך מתאים יפה לחריזי הפיוט הקודמים, מה שדיבר בו הפייטן קודם לזה: "ונענש בשמעו נא המורים", בפרשת חקת במקום שמדובר אודות חטאם של משה ואהרן שבעבורו נגזרו עליהם מיתה קודם בואם לארץ ישראל.

"והאמת שהפייטן יסד פיוטו עפ"י מדרש רבה¹² פרשת חקת והעתיקו רש"י ז"ל (חקת כ', יב'), וזה לשון המדרש שם: "יען לא האמנתם בי: וכי לא אמר דבר קשה מזו שאמר: הצאן ובקר ישחט וגו', אף שם אין אמנה, והיא

7. במדרש דברים רבה פרשה יא', י', מונה היו"ד פעמים בתורה דנכתב מיתה במשה.

8. עיין להלן.

9. גם פירוש זה אינו מיוסד על דברי חז"ל.

10. ועיין: בביאור להפיוט מר' וואלף היידנהיים (הנוכח תקצח') עמוד 155 דמביא הפענח רזא, הנ"ל (גם הפירוש הנ"ל שדחה ר' חיים פלטיאל מובא שם) – במחזור המבואר (וינגרטן) עמוד רנט' ציון 9 מביא ממחזור כל בו (עיין מחזור כל בו השלם, הוצאת אור הספר, 1980 עמוד תסא') את פירוש הפיוט שדחה ר' חיים פלטיאל, ומביא גם כן את הפענח רזא הנ"ל – במחזור שער אפרים המבואר עמודים שלד'–שלה', לא הביא הראשונים הנ"ל, רק את הפירוש שדחה ר' חיים פלטיאל הנ"ל – במחזור המבואר (סגל) עמוד תיז' הביא כל הפירושים הנ"ל, ועוד.

11. הביאור חתום בשם: אה"ו, אייזיק הירש ווייס (ווייזן תרמ"א – ד"צ כרמיאל ירושלים תשכ"ט) – חלק א' עמוד 21.

12. כבר מוסכם מהחוקרים שרש"י לא השתמש בהמדרש "במדבר רבה" (עיין מבוא למדרש רבה ממהר"ץ חיות, ועוד) שעדיין לא היה נערך סופית בזמנו, אבל גם נמצא זה במדרש תנחומא ומשם הוא המקור לזה הרש"י.

גדולה מזו, מפני מה לא גזר עליו שם? למה הדבר דומה למלך שהיה לו אוהב, והיה מגיס בינו לבין המלך בדברים, ולא הקפיד המלך עליו, לימים עמד והגיס במעמד הלגיונות, גזר עליו מיתה, אף כך א"ל הקב"ה למשה הראשונה שעשית ביני לבינך, עכשיו כנגד הרכים אי אפשר שנאמר: 'להקדישני לעיני בני ישראל'.

והנה כל דבר של פרהסיא הוא בפני עשרה וכמו שאמרו בב"ר¹³ פרשה נד' 'איזהו גזלן בר קפרא אמר זה שהוא גוזל בפרהסיא וכו', ר' אבהו בשם ר"ל אמר לפני ט' גנב ולפני עשרה גזלן', ואמר: 'יען נוקש בעשר כאמרו יען אשר חטא בפרהסיא לכך פירסמה התורה ג"כ ענשו ביו"ד מקומות', וכו' ¹⁴.

13. וז"ל של הבראשית רבה: "ואי זהו גזלן? בר קפרא אמר: זה שהוא גוזל בפרהסיא, האיך מה דאת אמר (שופטים ט', כה) 'ויגזלו את כל אשר יעבר עליהם בדרך' – מה דרך 'בפרהסיא' אף גזלן 'בפרהסיא', ר' שמעון בן יוחאי מיתי לה מהכא (מלאכי א', יג) 'והבאתם גזול ואת הפסח ואת החולה' – מה פסח וחולה מומין בגלוי, אף גזלן בגלוי, ר' אבהו בשם ריש לקיש אמר: לפני תשעה – גנב, לפני עשרה – גזלן".
וכן גם מבואר בירושלמי סנהדרין פרק ח', הלכה ג': "והי דינו גזלן ע"ד דר' זעירה ר' שמואל בר סוסרטא בשם ר' אבהו, עד שיגזלנו בפני עשרה בני אדם".
וכן מבואר בגמרא סנהדרין דף עד' ע"א וע"ב, בענין קדוש השם: "כי אתא רבין אמר רבי יוחנן: אפילו שלא בשעת השמד, לא אמרו אלא בצינעא (שרשאי לעבור ולא יהרג. מ.פ.), אבל בפרהסיא אפילו מצוה קלה יהרג ואל יעבור" וכו', וכמה פרהסיא? אמר רבי יעקב אמר רבי יוחנן: אין פרהסיא פחותה מעשרה בני אדם".

וצ"ע בזה על הרמב"ם שבפרק א' הלכה ג' מהלכות גנבה מביא: "אי זהו גנב? זה הלוקח ממון אדם בסתר ואין הבעלים יודעים וכו', אבל אם לקח בגלוי ובפרהסיא בחזק יד – אין זה גנב אלא גזלן", נמצא שהרמב"ם סובר שאחד מן התנאים שיחשב לגזלן הוא, שיהא בפרהסיא, ואינו מזכיר שצריך להיות בפני עשרה בני אדם, ואמאי לענין קדוש השם בפרהסיא מביא הרמב"ם בהלכות יסודי התורה פרק ה' הלכה ב': "אבל אם נתכון להעבירו על המצות בלבד: אם היה בינו לבין עצמו ואין שם עשרה מישראל יעבור ואל יהרג, ואם אנסו להעבירו בעשרה מישראל ייהרג ואל יעבור", ושם מזכיר שצריך להיות בפני עשרה בני אדם כדי שיהא בפרהסיא?

14. דוידזון, באוצר השירה והפיוט, מציין לזה, ומציין גם כן לבית תלמוד חלק ג' עמוד 154, ולא מצאתי.

על ביאור זה של אה"ו, יש להעיר, אמאי אין רש"י מסיים בסוף פירושו: "וזהו שייסד הפייט 'יען אשר נוקש בעשר'", כדרכו להביא הפייט? ובכלל צ"ע להבין כללו של רש"י בזה אימת מביא את הפייטן.

והעירני ידידי ר' גור אריה הרציג נ"י שלפי פירושו של אה"ו שכוונת הפייטן שנוקש

ד.

עוד ביאור המיוסד על אגדות חז"ל, הובא במחזור ראש השנה מבואר בידי דניאל גולדשמידט¹⁵, ביאור זה נלקח מרבי וואלף היידענהיים, ראה להלן, "יען אשר נוקש בעשר: שנכשל גם הוא במסגרת עשרה הנסיונות שנסו אבותינו להקב"ה (אבות פרק ה'), כמו שנתבארו בתלמוד (ערכין טו.)" – וכוונתו: דבמשנה אבות, פרק ה' משנה ו', איתא: "עשרה נסיונות נסו אבותינו את הקדוש ברוך הוא במדבר, שנאמר: וינסו אתי זה עשר פעמים, ולא שמעו בקולי" דבני ישראל נכשלו בעשר נסיונות שנסו את הקב"ה, וכיון דמשה ואהרן היו המנהיגים א"כ נחשב כאלו הם נסו את הקב"ה עשר פעמים¹⁶.

בפרהסיה בפני עשרה אנשים, א"כ מדובר בלשון זכר, והיה להפייטן לכתוב: "יען אשר נוקש בעשרה", שהוא לשון זכר במקום "עשר" לשון נקבה?, שכוונתו ללשון זכר, כמו: "עשרה אנשים", ובאמת זה קשה גם לשאר הפירושים בכוונת הפייטן, שכוונתו ללשון זכר (וכן העיר הרה"ג ר' מאיר ברגמן שליט"א, עיין להלן במכתבו), אבל כנודע, הפייטן אינו מדקדק לכתוב חרוזיו בדקדוק לשון הקודש, ומדקדק רק לטיב החרוז, וכיון שסוף החרוז צריך להיות "עשר" לשון נקבה (שקאי על "מיתת") א"כ לטיב החרוז משתמש גם בתחלתו במלת: "עשר", וזה מצינו ג"כ (שחרית ליום א' של ר"ה אחר: "מכלכל חיים בחסד") בפיוט שמתחיל: "תאלת זו כחפץ להתעיל" שכתב: "יאמירו עז מלכיות עשר, טבועות לשם בחן עשר, חק זכרונות וקולות עשר, זכר מברך גביר בעשר.

ומעניין שגם במקום שאינו צריך לחרוז גם כן משמש ר' אלעזר הקליר בלשון "עשר" שמצינו (שחרית ליום ב' של ר"ה בהפיוט שמתחיל: "ובכן ולך תעלה קדשה" בד"ה: "וכאב על בן יכמרו רחמין" בא"ד: "ונתנסה בעשר נסיונות", וכן בתפלת נעילה בהפיוט שמתחיל: "אב ידעך מנער" (בתחלת חזרת הש"ץ) משתמש ר' אלעזר הקליר במלת: "עשר" במקום: "עשרה": "בחנתו בעשר" וכוונתו: לאברהם אבינו שניסית אותו בעשרה נסיונות, ושם היה לו לומר: "בעשרה" לשון זכר, ואינו מקפיד, וזאת מן ההשגות של האבן עזרא על פיוטיו של הקליר בקהלת ה', א' שאינו מדקדק בין לשון זכר ללשון נקבה (הוצאת מקראות גדולות: "וכלל אומר יש בפיוטיו רבי אליעזר הקליר מ"כ (מנוחתו כבוד. מ.פ.) ארבעה דברים קשים וכו' ועוד כי לשון הקדש ביד ר' אליעזר ג"ע (נשמתו עדן. מ.פ.) עיר פרוצה אין חומה, שיעשה מן הזכרים נקבות והפך הדבר" וכו'.

15. הוצאת קורן – ירושלים תש"ל – עמוד 164 הערה 14.

16. ביאור זה נלקח מביאורו של ר' וואלף היידענהיים, עיין להלן אבל לכאורה זה הביאור בהפיוט הוא דוחק, שאינו מבאר דברי הפיוט במה שהפייטן מזכיר קודם לכן "ונענש בשמעו נא המורים", משמע שהפייטן עוסק בחטא מי מריבה, ועיין להלן,

ה.

מעיון מעמיק בביאור הדעת זקנים מבעה"ת הנ"ל בפיוט "יען אשר נוקש בעשר", ניתן להסיק שאינו מתורתם של בעלי התוספות, מכח כמה דיוקים: (1) הרמב"ן על התורה, הטור על התורה, והרבינו בחיי, פרשת חקת (במדבר כ') מביאין פירוש זה בשם רבינו חננאל ולא מסיימין לבאר זה הפיוט. (2) כשמביאין רש"י ותוספות "וכן ייסד הפייט", או לשון דומה לזה, אז: כשסבת הטעם שמביאין הפייט הוא כדי לפרשו, בדרך כלל רוצין לבאר את הפיוט בדברי חז"ל, ואין דרכם לבאר את הפיוט בפירוש שחידשו על פסוק¹⁷. (3) הביאור שמביא בדעת זקנים על זה הפיוט אינו מדוקדק,

17. עיין לשונו של רבי וואלף היידענהיים, שהובאה להלן, ועיין מכוא למחזור המפורש "הפיוטים" עמוד 43: "המקור העיקרי שממנו מיוסד הפיוט הוא מאגדות חז"ל הנמצאים בש"ס ובמדרשים, הפיוטים מהווים עיבוד של מדרשי חז"ל בצורת שירים". לא מצינו שרש"י או בעלי תוספות יבארו דברי הפייטן לפי פירוש שחידשו על פסוק בתורה, רק מבארין את הפיוט לפי דברי חז"ל: להלן כמה דוגמאות: (1) תוספות ברכות ו'. ד"ה מי כעמך ישראל, "זה שייסד הפייטן (כיום א' דפסת, אחר ברכת יוצא אור): טוטפת כלילו גדלי", וכוונתם לבאר כוונת הפייטן, שכוונתו להגמרא: "הני תפילין דמרי עלמא מה כתיב בהו? אמר ליה: ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ", וזהו ביאור דברי הפייטן: טוטפת (ר"ל: התפילין) כלילו (ר"ל: שהוא הכתר תפארת שלו) גדלי (ר"ל: קולעני בתוך התפילין שלו). אגב: שמא הלשון "גדלי": הוא מהלשון: "גדילים" שזירה, גיטין סט': "וניגדול תרתי פתילתא" וברש"י: "לשון גדילים, יעשה פתילא מן הצמר", והכוונה שישזור שתי פתילות של צמר - סוכה לז'. "להנהו מגדלי הושענא" - "כי גדליתו הושענא", וברש"י: "אוגדי הלולבים" לשון גדילין, ולשון התלמוד לומר לכל אומן בדבר, לשון זה, כגון הך דבפרק 'משקין' - מ"ק יא'. 'למגדלי אוהרי ולמגדלא תנורי בחולו של מועד', הא למדת שפירוש לשון זה לשון עשיה ותקון, וצ"ע דא"כ אמאי מתחיל רש"י בלשון "גדילין", ושמא צ"ל ד"א, וצ"ע, "והכוונה: כשקולעים ההושענה - מ"ק יא'. "למגדל אוהרי בחולא דמועדא" לקלוע רשתות בחול המועד - חגיגה ד': "מגדלא שיער נשיא": הקולעת שיער הנשים - ב"מ פה: "גדילנא" הכוונה: קולע אני - ור"ל: שקולעני בתוך התפילין שלו.

(2) תוספות ראש השנה ג'. ד"ה וישמע הכנעני מלך ערד, "במדרש אמרינן דהיינו עמלק, כמו שייסד הפייט בפזמון של פרשת זכור: כסות ולשון שינה היות כמלך ערד", וכוונתם שם גם כן לבאר דברי הפייטן לפי זה המדרש, שהפייטן התכוין לזה המדרש - ועוד, יש מקומות שאין בעלי התוספות מביאין את הפיוט כדי לפרשו, רק כדי להביא ראיה מן הפייטן למנהג או להלכה, אף שאין זה המנהג או ההלכה מבואר בדברי חז"ל: כגון: תוספות שבת קיד': ד"ה וואמאי ליתקע, בא"ד - "וכן אומר ר"י: מה שתוקעין במוצאי יוה"כ, אינו אלא להודיע שהוא לילה, ויאכילו את בניהם שהתענו, וגם להכין סעודת מוצאי יוה"כ שהיא כעין יו"ט (ועיין בתוספות שבת קיד': ד"ה אבל, בא"ד - "דמצוה לאכול במוצאי יוה"כ,

דלפי הפירוש על החטא של משה רבינו (דהיה לו לומר: "יוציא" במקום "נוציא"), א"כ הם נכשלו ב"נו"ן ולא ב"יו"ד" כיון ד"יוציא" הוא מה שהיו צריכין לומר. - 4) המילים שהביא הדעת זקנים מבעלי התוספות: "והיינו היו"ד דיוציא עשר", אינן מסגנון הלשון של בעלי התוספות.

גם רבי וואלף היידענהיים בפירושו על זה הפיוט¹⁸, לאחר שמביא פירושו של המפרש 18 כותב: "ולא ידעתי אנה מצא כן באגדה, ובספר פענח רזא בפרשת חקת פירוש ענין נאה, וז"ל: ויש מפרשים שהכעס היה וכו' 18 עכ"ל, ואם נתנה רשות לפרש ממה שלא מצאנו באגדה אף אנו נאמר שנוקש ממש בעשר, וכו' " - ראינו דלאחר שמביא הפירוש של המפרש על זה הפיוט, הקשה עליו שלא מצא מקור לזה הביאור באגדת חז"ל, ולאחר שמביא הפירוש של הפענח רזא הנ"ל (דלפי דעתו הוא פירוש מבעל התוספות), כותב דאם יש לפרש דברי הפייטן לא לפי פירוש המיוסד על דברי חז"ל אז יש לו גם כן פירוש משלו על זה הפיוט, דזה הפירוש (אע"פ דלפי דעתו הוא מבעלי התוספות) עדיין נראה לו מוזר, דכיון דהביאור על הפיוט

כדפירשתי לעיל", ובהגהות הב"ח ציין לתוספות יומא פח' ד"ה והאמר רב, כמו שיסד הפייטן: 'אחר גמר מיצוי אכול בדצוי ורצוי', וכוונתו להביא ראיה מן הפייטן שיש מצוה לאכול במוצאי יוה"כ - ועוד

18. הח"ס בשו"ת חו"מ ס"ס פט' בתוך דבריו כותב עליו: "וכגון החכם השלם מו"ה וואלף היידענהיים, וכו', כילה כמה זמנים בהגהת הפיוטים, וכו', ואלמלא הוא הפיוטים כבר נשתקעו, וכו', והוא טרח וקיבץ כמה ספרים למאות, הנצרכים לזה העסק", וכו'. פירוש זה נדפס בהנובר תקצ"ח עמוד 155, וזהו מה שכותב שם: "נוקש בעשר: המפרש פירוש: בעשר מקומות בחומש קרא משה לישראל שלא כהוגן, ואלו הן: 'שמעו נא המורים', 'ממרים הייתם' וכו', ולא ידעתי אנא מצא כן באגדה, ובספר פענח רזא בפרשת חקת פירוש ענין נאה, וז"ל: 'ויש מפרשים שהכעס היה על שאמרו: נוציא לכם מים, כמדברים בעד עצמם, ותלו הגדולה בעצמם, וכן פירשתי אני כוונת הפייטן בפיוט ראש השנה, באמרו על משה, יען אשר נוקש בעשר וכו', שרצה לומר בשביל שנכשל ב"יו"ד - שאמר: נוציא בנו"ן המדברים בעצמם, והיה לו לומר: יוציא - ביו"ד כלפי השי"ת, לכן במדה כנגד מדה נכתבו עליו יו"ד מיתות בתורה" עכ"ל,

ואם נתנה רשות לפרש ממה שלא מצאנו באגדה אף אנו נאמר שנוקש ממש בעשר: (א) באמרו מה שמו מה אומר עליהם - (ב) והן לא יאמינו לי - (ג) שלח נא ביד תשלח - (ד) שנסעסך במלון תחלה - (ה) לממה הרעותה - (ו) שלא הגיד להם והיה ביום הששי וכו' - (ז) באמרו והדבר אשר יקשה מכם תקריבון אלי - (ח) הצאן והבקר וכו' - (ט) שמעו נא המורים - (י) ויך את הסלע, וכו', ולי נראה טעם בעשר בתוך העשר, והיינו בעשר נסיונות שנסו אבותינו את המקום, כדאיתא בערכין דף טו' ע"א, נוקש גם הוא בתוכם".

אינו מיוסד על דברי חז"ל, פקפוק על נכונות ביאור זה.

ו

כדי להבין מה שאירע כאן, עלינו לעיין בשער הספר פענח רזא, דפוס ראשון (פראג שס"ז), דכתבו שם המדפיסים הקדמה ארוכה ¹⁹, וכתוך הקדמתם כותבו: "כי זה הספר פענח רזא, נמצא בכתב־יד, וכו', בדברים בלתי מובנים ומגומגמים, ודילוגים, ועניינים מופסקים מגונים ומשונים, גם הגמטריאות וחשבונות לא היו מכוונים, וכו', נוסף על כי הלשון בעצמו בלתי מובן מדויק ומיושר, עד כי כמעט לא היה אפשר לעמוד על מכוון ענין אחד בכלם, וילאו למצוא הפתח, ומה גם מעט מזער שהיה מובן בקושי, מתוכם היה מהנמצא בדברי בעל הטורים ושאר החברים ²⁰, וכו', באופן שלא היה בו תועלת כלל, בכן אנחנו המדפיסים, וכו', הרב המעתיק ללקוט בשושנים, וכו', ולקצר באמרים, וכו', בשפה ברורה, וכו', ברצותו מרחיב וברצותו מקצר, גם בידו להוסיף נופך משלו ולהציב ציונים להוספתו בחצי עיגולים כזה () מזה ומזה למען שפתי צדיק וצדיק הקורא בו ידעון רצון ממי יצא דבר ודבר וכו'".

בסוף הספר כתבו: "ואלה דברי המעתיק האחרונים: אל עין הקורא: דע לך כי כל מה שמצאנו בספר הזה הנמצא כבר בממשו ובעינו מבלי חדוש בתלמוד מדרש ואגדה, וכן פסקים ופלפולים שנמצאו בדברי בעלי תוספות או פוסקים ומפרשים קדמונים ואחרונים. וכן פרפראות שנמצאו בדברי בעל הטורים וזולתו, הכל השמטנו לטעם מבואר, וכו', ועוד תדע כי לא באנו אנחנו להוסיף משלנו כי אם ²¹ בפסוק וענין שדברו בו כבר בעלי פשטי הספר הזה, לא בשום דבר שלא זכרו הם בו מאומה, והטעם גם כן מבואר, חוץ מפעם ושתים ושלש שראינו צורך בו וכו'".

19. זה השער לא נדפס עוד בשום מהדורה אחרת. ר' אבא זיונס באור המזרח פז"פח' עמוד 80 הערה 49. תודתי נתונה לר' חיים אלעזר רייך נ"י שהמציא לי המהדורה זאת. ציטוט מלא של כל ההקדמה, (שקשה לקוראו בהשער הספר - פראג שס"ז), נמצא באור המזרח, הנ"ל, באותו עמוד.

20. צ"ל: החיבורים. באור המזרח הנ"ל הערה 50.

21. כנ"ל בהקדמת המדפיסים שהוסיף מחידושיו בפנים הספר בתוך חצי עיגולים,

כזה (i).

הנה כתבו המדפיסים במפורש: שהכתב יד של הספר היה מוטושטש כל כך דהיה קשה להבינו והגימטריאות לא היו מדוייקים, שמעתיק הספר שינה לשונם של הראשונים כדי להקל על הבנתם, גם השמיט מהכתב יד מה שנראה לו שלא לצורך כגון שהם דברי חז"ל או שנדפסו כבר, וגם הוסיף מחידושיו בתוך חצאי עיגולים כזה (), וכל מה שהוא בחצאי עיגולים הם חידושים שלו.

בשער הספר פענח רזא דפוס ראשון (פראג שס"ז) הנ"ל, וגם בהקדמת הספר לא מגלים המדפיסים הסוד, מי הוא המעתיק הספר מהכ"י אשר הוסיף מחידושיו בתוך חצאי עיגולין בתוך הספר – אבל בשם הגדולים של החיד"א²², מגלה זה הסוד: דהמעתיק היה רבי יצחק בר' שמשון כ"ץ חתן המהר"ל מפראג²³.

22. בתוך דבריו כתב: "ונדפס שנת שס"ז ואני הצעיר לא ראיתי אלא דפוס שני שנת נח"ת באמשטרדם, אך ראיתי בכ"י פענח רז"א גדול כקובץ סדר הדורות, כנראה שבעת דפוס ראשון השמיטו ממנו כל הכתוב בפירש הרמב"ן וקצרוהו מאד". רק משום שלא ראה החיד"א את הדפוס הראשון, וראה את הכתב יד של הספר פענח רזא, הוצרך לכתוב: "כנראה שבעת דפוס ראשון השמיטו וכו', שהרי אלו היה רואה הדפוס הראשון היה יכול לקרוא בשער הספר שכתבו במפורש דהשמיטו מן הכ"י וקצרוהו, כפי שמוכא לעיל.

מתוך דברי החיד"א שלא ראה את דפוס הראשון אבל ראה את הכ"י, נראה שדפוס זה היה נדיר מאד, כך נבין האיך אירע שכמעט כל המחברים שהביאו את הפענח רזא לא ראו את הדפוס הראשון, עיין להלן , וגם לא ידעו מדברי החיד"א שהמגיה הוא: "רבי יצחק בר' שמשון כ"ץ", חתן המהר"ל, וסברו שהגהות בחצאי עיגולין הם מהפענח רזא.

23. כן מביא בשם ספר הדורות והקיצור מזרחי. עור הוסיף החיד"א: "ובא וראה מפלאות תמים דעים, אשר נתן בלב הרב המחבר לקרותו 'פענח רזא' שהם ב' פעמים גימטריא 'יצחק' (208. מ.פ.), כי הרב המחבר שמו 'יצחק' (רבינו 'יצחק' בר יהודה הלוי. מ.פ.), ואחר כמה וכמה שנים הדפיסו ועשה בו הגהות הרב מה' 'יצחק' (רבי 'יצחק' בר' שמשון כ"ץ. מ.פ.), ושני הרבנים: המחבר והמגיה, רמוזים בשם 'פענח רזא', ב"ת פעמים 'יצחק'".

בהקדמת שו"ת חות יאיר, כתב אודות ר' יצחק בר' שמשון כ"ץ, דהוא היה מי שהוסיף הגהות בתוך הספר פענח רזא: "גם בעל הג"ה פענח רזא".

במבוא למדרש תהילים מהדורת באבער (עמוד נז' הערה ד') כותב דבר פלא: "מצאתי שהוא מרומז (ר"ל: שמו של המעתיק – רבי יצחק ברבי שמשון כ"ץ. מ.פ.) בר"ת בהקדמה הנדפס לפני החבור, וכו'. המתחלת אלופי נשיאי ישראל, ראשי תיבות כל ההקדמה הוא: אני

לאחר כל הנ"ל נוכל להבין, האיך הביאור של "רבי יצחק בר' שמשון כ"ץ" חתן מהר"ל מפראג, על הפיוט הנ"ל, נתהפך לפירושם של בעלי התוספות, וגם נכון היה פקפוקו של ר' וואלף היידענהיים על זה הביאור כיון שאינו מיוסד על דברי חז"ל: דהמביא לדפוס את הספר דעת זקנים²⁴,

הקטן והדל באלפי וצעיר בחכמה יצחק ב"ר שמשון הכהן זללה"ה חתן הגאון הגדול בישראל שמו מוהר"ר יהודא ליווא נרו מפראג נפנית למלאכה זו יום חמישי ל"ג לעומר שס"ו לאלף הששי ליצירה, חזק ואמץ אמן". אור המזרח שם.

24. דלכאורה ראה זה הפירוש בהספר פענח רזא, ולקחו משם, אע"פ שבשער הספר שנדפס לראשונה בליוורנו תקמ"ג אינו מזכיר שלקט גם מהספר פענח רזא ועיין לעיל,

הספר "דעת זקנים" נדפס לראשונה בליוורנו תקמ"ג, כנזכר לעיל, עם הספר "מנחת יהודה" מרבינו יהודה בר אליעזר ז"ל חובר בשנת ע"ז לאלף הששי מכתב יד, על ידי ר' יעקב בן מהר"ל יצחק נוניס ואיס (מחבר הספר שיח יצחק על מסכת יומא), ובשער הספר כותב "והוא חיבור כולל על התורה, הראשון מרבתינו בעלי התוספות ז"ל על ביאור התורה ושקלא וטריא על פירש"י כדרך שעשו בש"ס אשר היו עד הנה בכ"י (בכתב יד. מ.פ.) בקובץ ישן נושן".

בתחלת הספר תחת הכותרת "קול מבשר מבשר ואומר" כותב: "הודעתי נאמנה איך נמצאים אתי במחיצתי שני ספרים בכתובת יד לא יערכם זהב פדוים שתי נרות מזרחיו"ת ומראיהן כלפידים וברקים רב, ראשון הוא האור חיבור רבתינו בעלי התוספות על התורה ועל פירש"י על החומש בדרך עצמו אשר עשו בש"ס בדרך שקלא וטריא על דבריו", גם מביא שמות הרבנים המובאים בשני החיבורים (דעת זקנים ומנחת יהודה) ובתוכם ראשונים מפורסמים: הרב אליעזר אבי העזרי, הרב אברהם אבן עזרא, הרב יוסף קרא, רבינו יהודה החסיד, רבינו יוסף בכור שור, רבינו יצחק אלפאסי, רבינו משה הדרשן, מהר"ם מרוטנבורג, הגאון רבינו נסים, רבינו תם מאורלייאנס, ועוד.

אינו כותב שלקט גם מספר פענח רזא שנדפס לראשונה בפראג שס"ז כמו מאה ושבעים ושש שנים קודם שהדפיס הספר "דעת זקנים", כיון שאינו מזכיר שזה הספר הוא ליקט ממילא גם אינו כותב שיטת אסיפתו, ומעניין שלא מצאתי משום מחבר שמצא או ראה זה הכתב יד של "רבתינו בעלי התוספות" כמו שמופיע בספר דעת זקנים, ויש בהספר הסכמה מהחיד"א וגם הוא אינו מזכיר שראה את הכתב יד, וגם בספרו שם הגדולים בערך "דעת זקנים" כותב שלא ראה זה הכתב יד כמו שמופיע בספר דעת זקנים, ומזכיר בסוף שגם בספר אמרי נועם ובספר פענח רזא יש מדברי רבתינו בעלי התוספות, ושם במצפונות לבו הירחר שהספר דעת זקנים ג"כ ליקט מהני ספרים.

ונראה שהיה לו להמדפיס הספר דעת זקנים כתב יד והוסיף עליו וגם ליקוט משאר ספרים ובתוכם ה"פענח רזא", ועיין בתוספות השלם, אוצר פירושי בעלי התוספות כרך א' ברשימת ספרים מודפסים של בעלי התוספות על התורה עמוד 12 "דעת זקנים".

ור' וואלף היידענהיים²⁵, ראו בספר פענח רזא זה הפירוש בתוך חצאי עיגולין²⁶ והיה לפנייהם דפוס שני בלבד (אמסטרדם תנ"ח)²⁷, שהושמטו בו הקדמת מדפיסי הדפוס הראשון (פראג שס"ז), שנדפס בשער הספר, וממילא לא ידעו המעיינים בספר (פענח רזא, דפוס אמסטרדם נח"ת) דכל מה שהוא בחצאי עיגולין הוא מחידושיו של המעתיק²⁸, "רבי יצחק בר' שמשון כ"ץ", וחשבו שהם חידושיו של הפענח רזא²⁹ שבא להעיר על פירושו של רבי יהודה החסיד³⁰, ועל כן חשבו שהפירוש על הפיוט, הוא מהפענח רזא שהיה מבעלי התוספות.

המביא לדפוס ספר "דעת זקנים מבעלי התוספות", הוסיף טעות נספת, לא די שטעה³¹ בזה והביא פירוש של אחרון בשם בעלי התוספות אלא ששינה את הלשון שנדפס בספר פענח רזא: "וכן פירשתי אני כוונת הפייטן" והשווהו לסגנון לשונם של רש"י ותוספות בכל מקום שהביאו דברי

25. גם אה"ו הנ"ל, מביא דברי ר' וואלף היידענהיים (כמו שנזכר לעיל) וקיבל מה שראה בפירושו של ר' וואלף היידענהיים, בשם הפענח רזא, הוא לא בדק את המקור, וגם הוא האמין דזהו ביאור של הפענח רזא.

26. לשון של הפענח רזא בתוך חצאי עיגולין שגם מובא לעיל: "וכן פירשתי אני כוונת הפייטן בפיוט ראש השנה באמרו על משה: 'יען נוקש בעשר נחרתו בו מיתת עשר', שר"ל: בשביל שנכשל ביו"ד, כי אמר 'נוציא' בנו"ן המדברים בעדם, והיה לו לומר 'יוציא' ביו"ד, לכינוי כלפי הש"י, לכן במדה כנגד מדה, נכתבו עליו מיתה יו"ד פעמים בתורה".

27. אמסטרדם שנת נח"ת, והזכרתי לעיל דגם החיד"א שהיה ממחה וידען גדול בספרים, כותב שלא ראה דפוס הראשון.

לצערנו זו תופעה שכיחה מעת התחלת הדפוס עד ימינו, שמדפיסים ספרים מדפוסים שקדמו להם, בהשמטת דפי שערים הראשונים וההסכמות, ופעמים רבות גם השמטות מגוף הספרים, דברים הגורמים לתקלה.

28. אע"פ דבדברי המעתיק בסוף הספר, כתב דהוסיף מחידושיו, אבל עכ"ז לא קראו כל הספר ונעלם מהם דכל מה שהוא בחצאי עיגולין הוא מחידושיו.

29. ראה להלן הערת ר' אבא זיונס באור המזרח, שגם גידמן בספרו: "התורה והחיים", טעה בזה.

30. שהרי הפענח רזא מביא זה הפשט בשם רבי יהודה החסיד כמובא לעיל. והבינו דמה שנכתב בספר פענח רזא בחצאי עיגולין "וכן פירשתי אני" היינו: 'אני' בעל פענח רזא.

31. אין זו אשמתו, משום שמלקט הספר דעת זקנים לא ראה דפוס הראשון כנ"ל.

הפייטנים: "וכן ייסד הפייט"³², כאן נעשה "המכה בפטיש" ופירושו של אחד מהאחרונים "רבי יצחק ברבי שמשון כ"ץ", נתלבש בסגנון הלשון של בעלי התוספות, נעשה מתורתם של בעלי התוספות, ונדפס בשם בעלי התוספות בסגנון לשונם.

טעות זו עשה גם כן ר' יצחק שמשון לנגה ב"פירושי רבי יהודה החסיד על התורה", וב"פרושי רבי חיים פלטיאל על התורה", ששינה הלשון ל"וזהו שייסד הפייט", אולי היתה כוונתו לשכנע את המעינים בספריו שלקח כל זה מכתב יד או מפי ראשונים.

ז.

מתוך האמור לעיל יש לתמוה על רבי וואלף היידענהיים שהביא את לשון הפענח רזא כמו שנדפס באמת³³ בלי שינוי³⁴, ולא הרגיש דזה הלשון "ובזה פירשתי אני כונת הפייטן" אינו סגנון לשונם של בעלי התוספות, על אף שהרגיש שהפירוש מוזר משום שאינו מיוסד על דברי חז"ל.

ברור לי שהיה לר' וואלף היידענהיים דפוס אמסטרדם שנת נח"ת, וממנו ציטט במחזור שלו, נמצאת לפני: "רשימת הספרים אשר הניח אחריו החכם המנוח מהור"ר וואלף היידענהיים ז"ל והמה מעותדים להמכר פה רעדלהיים יום ג' תשרי תקצ"ד הבע"ל 1833", ברשימה זו מחולקים הספרים לפי סוגים הנקראין: "מחלקה", ותחת המחלקה "ספרי קבלה" בעמוד 33

32. כך דרכו של הדעת זקנים בשנים עשר מקומות, כשמביא דברי הפייטן מביאן בהלשון: "וזהו שייסד הפייט", "וכן ייסד הפייט", או בדומה לזה: (1) בראשית מא', א' ("והיינו שייסד הפייט: ממכות עצמן מתקן רטיה"): (2) שמות ו', כ' ("וזה שייסד הפייט באזהרות: חוקה אחות אב על כל נעלם תכסך בוש ונכרת לעולם"): (3) שמות יט', יז' ("וזהו שייסד הפייט באזהרות: ראשית עטיפת הזיין", וכו'): (4) שמות כה', ה' ("וזהו שייסד הפייט"): (5) שמות כח', י' ("כמו שייסד הפייט בקרובץ של פורים"): (6) ויקרא יא', מה' ("וכן ייסד הפייט: נאה לקדוש פאר מקדושים"): (7) במדבר כח', כה' ("וזהו אשר יסד הפייט"): (8) במדבר כח', כה' ("וזהו שייסד הפייט בזולת של שבועות: קבלו מלכותי ולא תאשמו"): (9) במדבר כח', כה' ("וזהו שייסד הפייט: הבוראים בריאה חדשה"): (10) במדבר כח', כה' ("וזהו שייסד הפייט בשמיני חג העצרת: חקר לאספו עד שבעה", וכו'): (11) דברים כו', ה' ("וזהו שייסד הפייט: וידוי נמוך ומקרא רם תענה"): (12) דברים לב', מג' ("וזהו שייסד הפייט").

33. הבאנו לעיל.

34. כמו שמשנה הלשון בספר דעת זקנים: "וכן ייסד הפייט".

במנין 687 נמצא הספר: "פענח רזא עה"ת לר' יצחק בר יהודה הלוי. אמשתרדם. תנ"ח" ³⁵.

ח.

כעין זה אירע לרבי יצחק שמשון לנגה במקום אחר: דטעה וסבר דמה שנכתב בספר פענח רזא בחצאי העיגולין הם מחידושיו של הפענח רזא.

בספר: "פרושי התורה לר' יהודה החסיד" (רבי יצחק שמשון לנגה - ירושלים תשל"ה) עמוד 54 מביא על הפסוק (בראשית לח, כד') "הוציאוה ותשרף": "אלא לפי הפשט לא ציווה לשורפה כי אם בלחיים ושניים כמו שעושין לגנבים, אבל אינו משמע כן", בהערה 87 כותב: "מכאן בפענח רזא וטור", ורוצה לומר: דמקורו מהספר פענח רזא ומספר טור על התורה, שמביאין את פירושו של רבי יהודה החסיד וגם את הסיום: "אבל אינו משמע כן", שהוא חלק מפירושו של רבי יהודה החסיד.

אך האמת היא שההוספה אינה נמצאת בספרים אלו.

טעותו של ר' יצחק שמשון לנגה, היא אותה טעות אשר גם בפרשת חקת, בזה הספר הנ"ל, וגם בספרו האחר שהוציא לאור: רבי חיים פלטיאל על התורה הנ"ל, ואשר גם המביא לדפוס את הספר דעת זקנים מבעלי התוספות, טעה בה כנ"ל.

גם כאן טעה הרב לנגה, וסבר דהמעיר בפענח רזא הוא בעל הפענח רזא, בפענח רזא מופיעה כאן הערה על פירושו ³⁶ של רבי יהודה החסיד:

35. אגב: המדפיס את הרשימה לא ידע את מהות הספר, שהוא ליקוט מפשטי בעלי התוספות על התורה, ושם הספר הטעהו לחשוב דהשם: "רזא" מכוון לתורת הסוד, ולכן הציבוה במחלקת: "ספרי קבלה", וכן תמצא טעות זו בקאטלוגים אחרים. תודתי נתונה לד"ר אוגורק שהמציא לי רשימה זאת.

36. וז"ל הפירוש כפי שמובא בספר פענח רזא: "ורבי יהודה חסיד פירוש: חלילה שהוציאוה ותישרף יפורש: שריפה מיתה, כי אם שריפת סימן בלחיים להיכר שהוא זונה, שהיה נהוג כן בימיהם וכו', מהר"ר משה".

ועיין הרב אבא זיונס באור המזרח גליון פה"פו' עמוד 125 בסוף העמוד ד"ה"פרוש נועז אנו מוצאים ב"פענח רזא" בשם ר' יהודה החסיד, על הפסוק 'הוציאוה ותשרף' (בראשית לח, כד') 'כיוה לסימן של חרפה', המוציא לאור של הפענח רזא ר' יצחק כ"ץ מוסיף בהערותיו: 'חס וחלילה שמפי קדוש יצאו הדברים האלה'."

"וחלילה שיצאו הדברים האילו מפה קדוש הזה"³⁷, לפי טעותו, שזוהי

בהערה 18 שם כותב: "ועיין גידמן בה"תורה והחיים" עמוד 121, ולפי דבריו יוצא שר' יצחק בר' יהודה מחבר ה"פענח רזא" כתב את הדברים הנזכרים למעלה נגד ר' יהודה החסיד, אולם במחילת כבודו טעה, כי המה רק דברי ר' יצחק כ"ץ בהערה".

לא הרגיש ר' אבא זיונס שזוהי טעות שטעו בה הרבה מחברים, כגון: הדעת זקנים, ר' וואלף היידענהיים, אה"ו, ועוד, ושזה הטעות בהמדפיסים יסודה בהשמטתם השער שהופיע בדפוס הראשון של הספר (פראג ש"ז) כשהדפיסו ה"פענח רזא" (אמשטרדם תנ"ח), וכמובא לעיל שהדפוס הראשון היה נדיר מאד שגם החיד"א לא ראה זה הדפוס, וממילא לא ידעו המעינים בה"פענח רזא" מדפוס שני (אמשטרדם תנ"ח) ואילך שהערות בחצאי עיגולין בה"פענח רזא" הם מהמגיה ולא של בעל ה"פענח רזא".

כמובא לעיל גם טעו בזה גם מחברים מזמן האחרון, כגון: ר' יצחק שמשון לנגה, גם בספר "בעל הטורים - פירוש על התורה - עם מראה מקומות וביאורים שוהם יקר" (רייניץ -מהדורה ששית מתוקנת - פלדהיים - תשנ"ג) עמוד קה' הערה 55, כותב: "ועיין פער" עמש"כ בשם רי"ח שדנוה לעשות רושם בין פניה, שחלילה שמפי קדשו יצאו דברים הללו", ופלא דמחבר בן זמנינו שכיום שיש היכולת להשיג דפוסים הראשונים של ספרים, לא יבדוק בדפוס הראשון, או עכ"פ לעיין בשם הגדולים להחיד"א ויראה שם שהערות בחצאי עיגולין לא שייכין לבעל הפענח רזא רק לרבי יצחק בר' שמשון כ"ץ.

אע"פ שכמה מחברים טעו מי היה המעיר בספר "פענח רזא", אבל כמובא לעיל שמ"מ כמה מחברים הרגישו שהלשון של המעיר אינו עולה יפה בסגנון הלשון של בעלי התוספות, וזה גרם להם תקלה נוספת ששינו לשונו של המעיר: "ר' יצחק בר' שמשון כ"ץ" להשוותו לסגנון הלשון של בעלי התוספות, ומזה יצא עירבב דברים.

37. וז"ל ההערה בחצי עיגולין: "וחלילה שיצאו הדברים האילו מפה קדוש הזה, כי כבר חכמי התלמוד ויסודי התורה למדו מכאן: שמוטב לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש ואל ילבין וכו'".

בעיקר הערתו של רבי יצחק ברבי שמשון כ"ץ: "וחלילה שיצאו הדברים האילו מפה קדוש הזה" וכו', עיין תורה שלמה דמציין לר' יעקב מוינה, וטור על התורה (וגם בספר מושב זקנים על התורה. מ.פ.) דמביאין זה הפשט מרבי יהודה החסיד, וא"כ אין ספק שהוא באמת כתב זה הפשט, וכדי לתרץ הערתו (של רבי יצחק כ"ץ) דזה לא כחז"ל דיшлиך עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חבירו (דמשמע דחז"ל פירשו ד"תשרף" ממש), מתרץ בתורה שלמה דיכולין לפרש נגד אגדות חז"ל עיי"ש (ועיין להלן הלשון של החיד"א בספר כסא רחמים על אבות דרבי נתן פרק לו').

כעין זה מצינו להרא"ש סוף פסחים דמפרש הפסוק (בראשית מו', כז') "כל הנפש לבית יעקב הבאה מצרימה שבעים" דמפרש לפי פשוטו: דבמספר עשירית אפילו חסר אחת מונה העשירית, נגד גמרא בבא בתרא קכג' (ודלא כמו שרוצה הקרבן נתנאל שם להשוה פשטו עם הגמרא שם בדרך פילפול, דהאבן עזרא והטור מביאין זה הפשט, כפשט נפרד משאר הפשטים, ופשט הגמרא בפני עצמו - וזהו כפי שמובא ברא"ש שם וכפי שהבין הקרבן נתנאל שכוונת הרא"ש בפירושו הוא על הפסוק בראשית מו', כז', אבל יש לפקפק בזה וכנראה שטעות נפל

הערה מהפענח רזא, הבין שבעל הפענח רזא פיקפוק על פירוש זה אם הוא לרבי יהודה החסיד.

הרב לנגה הוסיף כאן טעות טעותו ³⁸ כששינה את לשון ³⁹ המעיר בפענח רזא להמילים: "אבל לא משמע כן", והוסיפם לדברי רבי יהודה החסיד ⁴⁰, כאילו רבי יהודה החסיד גופיה מפקפק בפירוש שלו עצמו.

אך כפי שביררנו, אין הפענח רזא המעיר, אלא רבי יצחק בר' שמשון כ"ץ, וממילא אין מקומה של ההערה בדברי רבי יהודה החסיד – מלבד זאת, אפילו לפי טעותו דההערה הוא מהפענח רזא, לא אבין שיטת עריכתו לכתבי יד של הראשונים, אמאי עירבב הערה מהפענח רזא בדברי רבי

בדפוס הרא"ש וכוונתו הוא על הפסוק בשמות א', ה' וא"כ אין הרא"ש באמת חולק על הגמרא רק הולך בשיטת המדרש רבה שיעקב נמנה עם החשבון, ואכמ"ל בזה), ועוד. ומעניין דבתוספות סוטה י': לומדין מכאן דזהו (מלבין פני חבירו) עבירה שיהרג ואל יעבור, עיי"ש, ועיין אוצר מפרשי התלמוד בבא מציעא נט. (עמוד תקכ"ט בהערה 42): "ובבעל הטורים (ר"ל בפירוש טור על התורה – ולא ראו שזה מובא גם בפענח רזא. מ.פ.) בשם רבי יהודה החסיד, שיהודה לא דן אותה לשריפה אלא שישרפו לה רושם בין פניה לסימן שהיא זונה ע"ש, לפי"ז צ"ל שמה שלמדנו מתמר שנוח לו לאדם וכו', כי תמר חשבה שמוציאים אותה לשריפה ממש", ובאמת לא צריכין לזה דרבי יהודה החסיד אינו הולך בפשטו על המקרא בזה המימרא של חז"ל, דכמה ראשונים חולקין על זה התוספות (עיין מאירי, והרמב"ם משמיט זה הדין).

ועיין Journal Of Jewish Studies Vol 40 #1 (Spring 1989) Page 95 & on בענין אם יש לפרש במקרא שלא כאגדות חז"ל – ומעניין מה שכותב החיד"א בספרו כסא רחמים על מסכת אבות דרבי נתן פרק לו': "ויש להרגיש קצת במה שכתב 'ואף יונתן תנא הוא ופליג', דמריהטא דלישנא מוכח דסבר דהתרגום הלז יונתן בן עוזיאל תרגמו, ואין הדבר כן כמו שהוכחתי בשם הגדולים וכו', גם מה שכתב 'תנא הוא ופליג' עמו הסליחה, דבדבר דרשה דלא נפיק לדינא, אף האמוראים פליגי, ולא זו בלבד האמוראים, אלא אף אחרונים, וגם בדור הזה כל אחד דורש בכתוב שלא כדרשת רז"ל, דארוכה מארץ מדה ופנים מפנים שונים רכבות אלפי זיר"י טפ"י".

38. כמו המביא לדפוס את הספר דעת זקנים הנ"ל בפרשת חקת.

39. "וחלילה שיצאו הדברים האילו מפה קדוש הזה".

40. שהוא רק תמצית הנקודה של ההערה, של המעיר: "וחלילה שיצאו הדברים האילו מפה קדוש הזה". ולפי דעתו דזהו הערה מהפענח רזא היה לו להביא כל הלשון של ההערה כמו שהיא, ונראה דלא הביא כל הלשון, ושינה אותו להביא רק התמצית, דגם הוא, הרגיש דזה אינו לשון של בעלי התוספות.

יהודה החסיד כאלו רבי יהודה החסיד מפקפק בפירושו⁴¹?

ט.

על פי האמור לעיל, יש לפקפק על שיטת עריכת המלקט בספר "דעת זקנים על התורה", שאינה מדויקת⁴², ולכאורה צודק בזה המעיר⁴³ בסיני (כרך מח' עמוד שע') שכותב: "אבל לפי דעתי, דברי בעלי התוספות על התורה משובשים מאד וכו', ונסתפקתי אם ספר זה (ספר דעת זקנים. מ.פ.) כמו שהוא, הוא בכלל מבעלי התוספות"⁴⁴.

,

41. ונלע"ד דגם המביא לדפוס את הספר דעת זקנים טעה כאן דסבר דהפענח רזא מטיל ספק על זה הפשט, שמביא בשם רבי יהודה החסיד, ומשום כן משמיטו מפירושו.

42. דרואין דליקט כאן מהספר פענח רזא ושינה לשון של הספר פענח רזא, להשוות לשונו לסיגנון הלשון של בעלי התוספות למקומות אחרים שהביאו דברי הפייטן.

43. הרב מימון ז"ל.

44. וגם יש להעיר מה שמובא בדעת זקנים (בחומשים מקראות גדולות - גם במקראות גדולות המאור) פרשת בהעלותך (כמדבר יב', ז'): "תרגום יונתן", ונודע דהראשונים קוראין מה שנדפס בחומשין שלנו תחת הכותרת "תרגום יונתן", "תרגום ירושלמי"? וגם כמה חוקרי ספרים כותבים שאין זה התרגום מיונתן והוא תרגום ירושלמי (עיין שם הגדולים להחיד"א בערך "תרגום יונתן בן עוזיאל", ולשונו שמובא לעיל מספרו כסא רחמים על אבות דרבי נתן פרק לו', שכותב: "דמריהטא דלישנא מוכח דסבר דהתרגום הלז יונתן בן עוזיאל תרגמו, ואין הדבר כן כמו שהוכחתי בשם הגדולים")?

וי"ל דהמדפיסים טעו כאן ושמא בהכתב יד היה כתוב רק ראשי תבות "ת"י" והמדפיסים פיענחו את הראשי תבות "תרגום יונתן" וצריך לפענחו "תרגום ירושלמי" (כמו שאירע למדפוסי הראשונים של חומשים שראו בהכתב יד "ת"י" ופיענחו זה ל"תרגום יונתן" ובאמת היה צריך לומר "תרגום ירושלמי", לפי המהר"ץ חיות באמרי בינה) וכן באמת תקנו בספר "רבותינו בעלי התוספות" כאן "תרגום ירושלמי", וצ"ע.

כל זה כתבנו קודם שהגיע לידינו ספר דעת זקנים דפוס ראשון (ליורנו תקמ"ג) דף סז' עמוד ב' ב"בעלי התוספות" ששם באמת נמצא במפורש: "תרג' ירושלמי" (כלא ראשי תבות ת"י), לפי זה נמצא ששינוי המדפיסים בחומשים מקראות גדולות, מהמלה: "ירושלמי" ל"יונתן", וסבת שינוייהם מפני שראו שבחומשים נדפס התרגום בשם "יונתן" וסברו שבדעת זקנים הוא טעות ושינו ל"יונתן", וב"רבותינו בעלי התוספות" תקנו מדפוס ראשון, ומזה גם כן רואין הנחיצות לבדוק בדפוס ראשונים (שכאן שינו מדפיסי אחרונים של הספר דעת זקנים מתרגום "ירושלמי" לתרגום "יונתן" וגרמו ערכוב דברים).

גם יש לפקפק על שיטת עריכת החיבורים שהוציא רבי יצחק שמשון לנגה⁴⁵, כגון: "פרושי רבי יהודה החסיד על התורה", ו"פרושי רבי חיים פלטיאל על התורה", דנראה דפירוש הנ"ל על הפיוט: "יען אשר נוקש בעשר", לא השתמש הרב לנגה בשום כתב יד של רבי יהודה החסיד או של הפענח רזא וגם לא בשום דפוס ראשון של הפענח רזא, או מכתב יד רבי חיים פלטיאל על התורה⁴⁶, גם המילים: "אבל אינו משמע כן" בפירוש רבי

45. הגאון רבי משה פיינשטיין זצ"ל בתשובה יו"ד חלק ג' סימן קיד'קטו' כבר כתב דלא ידפיסו את הספר: "פרושי התורה לרבי יהודה החסיד על התורה" משום פירושים הזרים שבו שהם כנגד אמונתנו על שלימות התורה, ובתשובות הנ"ל העיר השואל דזה הפירוש שנדפס בשם רבי יהודה החסיד שהגרמ"פ התנגד לה משום שהוא כנגד אמונתנו של שלימות התורה, נדפס כבר בשם רבי יהודה החסיד בספר ציוני על התורה – קרימונה ש"ד, ועל כך השיב רמ"פ זצ"ל דגם את ספר ציוני אין להדפיס מטעם זה.

וכבר העירו על התשובות הנ"ל כמה מחברים, כגון: בתשובת משנה הלכות (מהדורא תניינא מדור התשובות ח"ב סימן ריד') שכתב: "אבל האמת כי לא אאמין אשר דברים אלו יצאו מפי הגרמ"פ אלא נלפענ"ד שאיזה תלמיד טועה כתבו והכניסו בין מכתביו לאחר פטירתו וידי זרים שלטו בו ותלה עצמו באילן גדול גם כי לא אאמין שהגרמ"פ לא ראה ספר הציוני אשר מפורסם בעולם, וודאי שהגרמ"פ ז"ל ראה את ספר הציוני והמפרשים המביאים דבריו, כי דברי השו"ע היו שגורים וסדורים לפניו כשלחן ערוך אלא מי שהוא אחר הכניס בתשו' ושאר ליה מארי להאי אחר" – צפוני ציוני (ניו יורק תשמ"ה) מעמוד ג' ואילך – The Torah U'Madda Journal Vol. 4 Page 232 Note 158. ועוד,

ולפי מה שכתבנו בלא זה יש לפקפק על שיטת עריכת של הספר פירוש רבי יהודה החסיד על התורה, וגם ספריו האחרים של ר' יצחק שמשון לנגה צריכין בדיקה מחדש במקורות שמהם שאב.

46. במבוא ל"פרושי התורה לר' חיים פלטיאל" עמוד ח' כותב: "כתב יד מינכן 50: כתב יד זה הוא פענח רזא", ובעמוד 535 על מה שמבאר בפרושי ר' חיים פלטיאל דברי הפייטן: "וזהו שסיד הפייט: יען נוקש בעשר" וכו', מביא בהערה 58: "כ"ה בכ"א ובכ"ל, בכ"ה: היה, בכ"מ: היא, המלה הבאה אולי צ"ל. 'מנוציא' ", ומסופקני אם זה הביאור באמת נמצא בהכתבי ידות שציין, ואם נמצא שם א"כ נמצא שהמגיה ב"פענח רזא" דפוס ראשון: ר' יצחק בר' שמשון כ"ץ שאב באמת זה הפירוש מהכ"י ואינו שלו (אע"פ שכותב: "וכן פירשתי אני כוונת הפייטן"), וזה יהיה מעניין שחידש זה הביאור בהפייטן מעצמו מה שכבר חידש בר' חיים פלטיאל, וצ"ע.

וממה שמובא לעיל שנמצא בספרי הרב לנגה, שציין בהערותיו למקורות שלאחר בדיקת המקורות שציין לא נמצא, א"כ מסתבר יותר שגם כאן באמת אם נבדוק המקורות שציין לכתבי יד, לא נמצא מה שציין, ויתר מסתבר לומר שהשתמש הרב לנגה בזה הביאור בר' חיים פלטיאל, מהמגיה בפענח רזא (ר' יצחק בר' שמשון כ"ץ), ואין להבין האין טעה לערבב דברי המעיר של דפוס הפענח רזא בתוך דברי ר' יהודה החסיד, ויסבור שהערות הם

יהודה החסיד על "ותשרף", אינו לקוח ממקומות הנ"ל, אע"פ שציינ לכך בהערותיו.

מכל הנ"ל מתברר שצדק גולדשמידט בהביאו רק את הביאור של ר' וואלף היידענהיים, המיוסד על דברי חז"ל "כנ"ל.

מהפענח רזא, וגם אין להבין שלא עיין בשם הגדולים להחיד"א, שהמגיה הוא ר' יצחק בר' שמשון כ"ץ ולא בעל הפענח רזא, וצ"ע לברר מה שאירע כאן.

47. אמנם ביאור זה דחוק, ואינו עולה יפה ממה שכתב הפייטן קודם לזה: "ונענש בשמעו נא המורים", שמדבר בענין מי מריבה ועיין לעיל.

ונראה שלא ראה גולדשמידט את ביאורו של אה"ו (בבית תלמוד הנ"ל), שהוא היותר קרוב לדרכו של הפייטן, בהיותו מיוסד על חז"ל במקומו, שהזכיר הפייטן קודם לזה, שחטא משה רבינו "ונענש בשמעו נא המורים", ואולי אם היה רואה זה הביאור, היה מביאו במקום הביאור של ר' וואלף היידענהיים.

לסיום אצטט ממכתב ששלח לי הגאון הרב מאיר צבי ברגמן שליט"א ראש ישיבת רשב"י בבני ברק חתנא דבי נשיאה הרב הגאון רבי אלעזר ש"ך שליט"א:

"ביקרתי השבוע אצל הרב ר' נחום שטיין שיחיה, ונתן לי קובץ 'מנחת הבוקר' וראיתי שם שכבודו הדפיס ביאור בפיוט מוסף יום א' של ר"ה, יען אשר נוקש בעשר' והביא פירוש מדעת זקנים שהכוונה על היו"ד של 'יוציא', וכן הביא פירוש של ר' וואלף היידענהיים שהכוונה לפני עשרה מישראל לענין קידוש ה' (זה הפירוש הוא מהבית תלמוד ולא מר' וואלף היידענהיים. מ.פ.), וכן הביא פירוש של המבאר דקאי על העשרה נסיונות שניסו אבותינו (זה הפירוש הוא מר' וואלף היידענהיים. מ.פ.), והנה לפי הפירושים האלו היה צריך להיות 'נוקש בעשרה' ולא 'בעשר' (כוונתו שהיה להפייטן לכתוב בלשון זכר: "עשרה" ולא בלשון נקבה: "עשר", אבל לעיל כבר תירצנו זה ההערה שכבר העיר ידידי ר' גור אריה הרציג ג"י, שהפייטן אינו מדקדק לכתוב חרוזיו בדקדוק לשון הקודש, ומדקדק רק לטיב החרוז, וכיון שסוף החרוז צריך להיות "עשר" לשון נקבה א"כ לטיב החרוז משתמש גם בתחלתו במלת: "עשר", וגם במקום שאינו צריך לחרוז ג"כ משתמש ר' אלעזר הקליר בהמילה: "עשר" במקום "עשרה", כגון: בתפלת נעילה בהפיוט שמתחיל: "אב ידעך מנער", "בחנתו בעשר" וכוונתו: לאברהם אבינו שניסית אותו בעשרה נסיונות, ושם היה לו לומר: "בעשרה" לשון זכר, ואינו מקפיד, וזאת מן ההשגות של האבן עזרא על פיוטיו של הקליר בקהלת ה', א' שאינו מדקדק בין לשון זכר ללשון נקבה מ"כ ארבעה דברים קשים וכו' ועוד כי לשון הקדש ביד ר' אליעזר נ"ע עיר פרוצה אין חומה, שיעשה מן הזכרים נקבות והפך הדבר" וכו'. .

מ.פ.), ואיננו יודע מדוע אי אפשר לומר בפשטות לפי מש"כ רש"י (במדבר כ', יא') וירם משה את ידו ויך את הסלע פעמיים, שלא צוה המקום להכותו, ולפי"ז ביד שהכה פעמיים יש שם עשר אצבעות וזהו 'נוקש בעשר', וכעין דמות ראי' מהמכות שהכה הקב"ה את מצרים על הים ביד של חמש אצבעות ובמצרים באצבע, כדברי התנאים בהגדה של פסח".